

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД

ОДЕСИКА

Тридцять сьомий випуск

*Альманах видано за підтримки
Почесного громадянина м. Одеса
та Почесного громадянина Одеської області,
депутата Одеської обласної Ради
Сергія Рафаїловича Гриневецького*

**Національна спілка краєзнавців України
Асоціація європейської культури «Золота акація»**

ПІВДЕННИЙ-ЗАХІД ОДЕСИКА

**ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ
НАУКОВИЙ АЛЬМАНАХ**

Випуск 37

**Одеса
2025**

Зміст випуску 37

Вступне слово С. Р. Гриневецького 5

Степи Лукомор'я

Сапожников І. Гирло Південного Бугу на картах та в описах 1737 та 1770-х рр.: Нариси з географії, археології, топонімії 7

Сапожников І., Аргатюк С. Загальний огляд Херсонської губернії 1840-1846 рр. І видатні маєтності та урочища краю 24

Пронін К., Мищенко Є. Катакомби «Лаптія» (ЗК-4) 63

Одеські старожитності

Гончарук Т. Кілька статей на захист одеського порто-франко зі шпальт «Одесского вестника» 1830-х рр. 91

Карпеченков А. «Палітри», «Синкопи» та парадокси як риси архітектурного обличчя «старої» Одеси (до постановки питання) 110

Вінцовський Т. Зенон Кузеля. Децо з життя української молоді в Одесі. 116

Край в епоху диктатур

Савченко В. Два тижні «Одеської демократичної диктатури» (21 березня – 4 квітня 1919 р.) 121

Бажан О., Золотарьов В. Перший керівник служби зовнішньої розвідки: сторінки біографії В. П. Кареліна 150

Бойда А. Одеський період життя Андрія Хвилі (1924 -1925) 169

Новікова Л. Румунська імміграція та політика «румунізації» в Одесі та губернаторстві «Трансністрія» (1941–1944 рр.): За матеріалами місцевої преси 184

Бажан О. Люди та будови. Спорудження Каховської ГЕС крізь призму приватного листування 193

Обличчя земляків

Савченко В. «Время больших ожиданий» на початку «невідомого» 2025-го. 209

Ланевський О. «За час Револуції я навчився розуміти і любити український народ...» Листи Анатолія Консе Івану Чорному 218

Грицьков А. Режисерська доля: історія однієї сім'ї 239

Слісарчук В., Туфекчі Т. Леонід Васильович Суботін – Почесний громадянин Болграда. 249

Край в епоху диктатур

*Віктор Савченко, доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
Південноукраїнського національного
педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського*

ДВА ТИЖНІ «ОДЕСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДИКТАТУРИ» (21 березня – 4 квітня 1919 р.).

(Стаття є продовженням попередньої статті В. Савченка. Зліт та падіння трьох самозванців: аналіз «одеського» політичного режиму генерала О. Гришина-Алмазова // Південний захід. Одесика. 2024, №. 36. С. 179-220).

21 березня 1919 р. в Одесі черговий раз змінилася влада, місто узнало про це з газет вранці 22 березня 1919 р. Замість генерала Олексія Гришина-Алмазова новим генерал-губернатором став генерал Олексій Шварц* (в газетах з'явився наказ про те, що він призначений «військовим губернатором Одеси та командувачем всіх російських військ у зоні союзників... 21 березня раніше 20 годин (8 год. вечора)»). Новий «одеський диктатор» наголошував, що його призначення сталося: «згідно особистого наказу генерала Франше д'Еспере та письмового наказу генерала д'Ансельма №7349/3»[1]. Як вказував денікінський генерал О. Санніков: «Цими наказами французьке командування остаточно розірвало зв'язок з російським Головним командуванням (А. Денікіним – авт.) [2, с. 100].

* Шварц Олексій Володимирович (1874–1953) з дворян Катеринослав. губ. Православний, син титуляр. радника. Освіта: Катеринослав. реал. училище, СПб Миколаїв. інж. академія у СПб. (1902). Учасник рос.-япон. війни 1904-05. Керів. інженер. та мінних робіт на форте Порт-Артур; підполковник (1906), викладач Миколаїв. інж. академії (1909–14), полковник (1910). Нач. інженерів та комендант Івангородської фортеці, за її оборону у 1914-15 отримав генерал-майора, нач. Трапезунд. укріпрайону (1916-17). У березні 1917 призначений в. о. нач. Гол. військ.-тех. управління.

Генерал-лейт. (1917). В листопаді 1917 вступив у частини армії більшовиків, щоб боротися проти німецьк. військ, військ. керівник Північної ділянки завіси та Петроград. району, звільнено з посади у березні 1918. Не бажаючи мати нічого спільного з Добр. армією утік в Україну, мешкав у Києві, Одесі. Після одеської «епопеї» мешкав у Туреччині, Італії, Франції. У 1923 вступив на аргентинську службу, як професор фортифікації у «Escuela Superior le Guerra та Curso superior del Collego Militar». Автор праць з фортифікації, спогадів «Івангород у 1914-15».

В «суспільних колах» цей генерал вважався «демократом» та «червоним перебіжчиком», «федералістом» та «масоном», «героєм Порт-Артура... славний захисник Івангородської фортеці» та «геній оборонної фортифікації». В Одесі почали мріяти, що саме він створить навколо міста «сталевий плацдарм» проти «червоних» які напирали зі Сходу. Але, М. Маргулієс згадував: «Шварц був дуже порядна і чесна людина, але слабовільна, яка піддається впливу, прекрасний інженер, але не державний діяч» [3]. Цікаво, що саме М. Маргулієс та представники «Ради державного об'єднання Росії» пропонували генерала Шварця «французам». Так М. Маргулієс вказував: «18 березня. О 6-й годині у генерала Бертело ... Я наполягаю на запрошенні до Ради при французькому командуванні генерала Шварца. Бертело погоджується, обіцяє негайно йому телеграфувати...» [3].

О. Шварц дав свою згоду «очолити Одесу» тільки після кількох днів роздумів та тяжких сумнівів. Ще 13 березня 1919 р. французький генерал д'Ансельм (командував всім контингентом армії Антанти в Одеському регіоні) узяв на себе всю повноту влади, фактично відсторонив від влади в одеському регіоні «денікінських» генералів О. Гришина-Алмазова та О. Саннікова. Французькі генерали Д'Еспре та Д'Ансельм плекали надію сформувати «для Одеси» новий «уряд», який має орієнтуватися на Установчі збори (зразка січня 1918 р.) та на новий «уряд князя Львова» (Одеса була визначена базовим центром цього уряду). «Французи» (в сер. березня 1919 р.) різко змінили парадигму, генерал Д'Еспре (у відкритому листі до Одес. міск. голови М. Брайкевича) наполягає на відновленні «влади Всеросійських Установчих зборів» [3, с. 178].

На початку 1919 р. у Парижі було створено «Політичну нараду», що складається з Г. Львова, глави архангельського уряду М. Чайковського, голови омського та катеринодарського урядів С. Сазонова та колишніх послів Тимчасового уряду у країнах Європи. «Нарада» обрала «політичну делегацію» – «уряд», що представляв антибільшовицьки сили, що домагалися «порятунку демократії» за допомогою Антанти. У квітні 1919 р. «уряд Г. Львова» вступив в конфлікт з генералом Денікіним, на мирній конференції держави Антанти (Париж) «делегація» не була визнана в якості «майбутнього уряду Росії». На цьому «політична роль» «Політичної наради» закінчилася.

На посаду керівника уряду спочатку висунувся Д. Андро, але йому не вдалося залучити «під своє керівництво» відомих політичних «демократичних» діячів. Більше тижня французи обирали «кандидата», яким нарешті став О. Шварц, що перебував в Одесі з січня 1919 р. «До нього, ще хворого, почалося паломництво політичних діячів. Здається, не було помітної людини, яка не побувала б у скромній квартирі генерала». М. Маргулієс нотував у «Щоденнику»: «З березня... Шварц – він не вірить у можливість створення у зоні окупації значної армії шляхом набору – час втрачено... 13 березня... Шварц лежить хворий; завтра вранці барон буде у нього, щоб переконати вступити до Ради. 14 березня. Повертається барон від Шварца – не може зрозуміти чому ...вимагає прем'єрства, двох портфелів для друзів та прямого запрошення від французів... Зважаючи на остаточну відмову Шварца, викликаю по телефону барона і заявляю йому: після протесту Саннікова та відмови Шварца, я не знаходжу зручним, як член Бюро С. Р, П. Р. залишатися в Раді при французькому командуванні. Барон схвалює моє рішення. Їдемо до Фредамбера, повідомляємо йому про мою відмову. У цей час його викликає телефоном д' Ансельм і каже, що до нього прибігли схвильовані Брайкевич з О. А. Тітовим, протестували проти того, що сталося, лаяли Андро і погрожували виступом робітників!... Увечері в мене зібралися Андро, Григоренко, генерал Шварц та с.-р. Рутенберг, якого запросив Шварц. Рутенберг заявив, що треба запровадити до Ради соціалістів, із якими можна

змовитися дуже скоро... 18 березня. ...Я наполягаю на запрошенні до Ради при французькому командуванні генерала Шварца. Бертело погоджується, обіцяє негайно йому телеграфувати» [3].

О. Шварц хоча не бачив у А. Денікіну свого «шефа», не бажав з ним «гострого конфлікту». Спочатку «французи» пропанували О. Шварцу лише командування майбутньою «одеською армією», але він не був згодний з такою «роллю», але згодом запропонували «одноосібне диктаторство». О. Шварц не встояв перед умовами та напором Головнокомандувача союзними військами на Сході Бартелло та Головнокомандувача союзними військами Антанти на Близькому Сході генерала Франше д'Еспере. Вони особисто, прибули до Одеси, з метою зустрічі з ним, віч-на-віч, для того, щоб негайно вмовити генерала стати на чолі «крайової влади». Доктор медицини Я. Кефелі (особистий друг О. Шварца) згалував: «У цей час Шварц був хворий і лежав у ліжку із температурою 39 градусів. Аж раптом до нього на квартиру (на вул. Пушкінській – авт.) приїжджає сам Франше д'Еспере. Увійшовши в кімнату хворого і побачивши біля ліжка генерала його дружину, Франше д'Еспере коротко кинув їй: «Мадам, залиште нас»... Після півгодинної бесіди він поїхав...» [6]. Генерал д'Еспере обіцяв, у разі «згоди Шварца», візьме на себе владнати «справу з Денікіним» та надішле до штабу останнього «свого штаб-офіцера на міноносці, спеціально для цього». Умовляючи генерала, Д'Еспере запропонував О. Шварцу, надати право «призначити кількох політичних діячів як майбутніх міністрів для завідування галузями державного управління» (скоріш за все це був П. Рутенберг, Я. Кефалі...), «пересунути у бік Бірзули французький корпус генерала Бертело, який перебував у Румунії», «підсилити цілим грецьким корпусом союзні війська що на півдні», «надіслати до Одеси дев'ять батальйонів чорношкірої піхоти», «розширити плацдарм... щоб генерал Шварц міг спокійно створити... армію з місцевого населення» [6]. Треба зазначити, що жодної своєї обіцянки д'Еспере не виконав, хоча французька ескадра, і загрожувала гарматами великого калібру, виступивши у бойовому становищі в одеській затоці.

Зрештою, генерал Шварц дав згоду, яка далася йому дуже важко, оскільки він був пов'язаний домовленостями з іншими особами, що плекали «наполеонівські» плани. Як згадує Я. Кефалі: «Розмова йшла про організацію десантної армії з російських військовополонених, що знаходилися в Німеччині та Австрії, для захоплення Петрограда з моря та подальшого блискавичного руху на Москву. Гучков запропонував Шварцу посаду командувача армії. Передбачалося організувати десантну армію 210 тис. чол., озброєння та спорядження мали дати союзники Антанти, на що, за словами Гучкова, було отримано згоду маршала Фоша. Генерал погодився. Після цього генерал Шварц почав таємно формувати свій штаб та управління різних служб армії з військових, які були на той час в Одесі. Були запрошені: генерал-майор А. І. Прохорович на посаду начальника штабу (був нач. штабу у ген. Шварца в Івангороді, з поч. 1918 р. він служив в армії УНР, згодом, до сер. грудня 1918 – в армії Укр. держави, як заст. військ. міністра, генерал-хорунжий – авт.), віце-адмірал О. О. Хоменко (до сер. грудня 1918 р. був головою демобілізац. комісії Морського мін. Укр. Держави – авт.) – для командування десантним флотом, І. Кефелі – на вищу медичну посаду в десантній армії» (нач. санітар. частини – авт.) [6]. Командний склад для десанту вербували в Одесі, де планувалося набрати до 5 тис. чол., таємно організувавши «вербувальні бюро» (планувалося, що військових з Одеси на пароплавах відправлять до Франції, а звідти – до Естонії, де готувався сам десант). До Німеччини та Австрії з Одеси виїхала «комісія» з відбору солдатів із полону для десантної армії. Генерал Шварц зі штабом та О. Гучков (перебував в Одесі з лютого 1919 р.) планували 23 березня 1919 р. від'їхати до Парижа для підготовки десантної операції, але 21 березня О. Шварц відмовитись від керівництва десантом, в той час як О. Гучков та генерал Філат'єв поїхали до Парижу.

В одному з центр. одес. готелів, в пер. пол. березня 1919, відбулася таємна нарада з підготовки десант. операції, на якій були присутні: О. Гучков, ген. Д. Філат'єв (з кін. 1917 пом. війск. міністра УНР, в армії Директорії УНР-ком. 6-ї ст. дивизии, в. о ком. 3-го Херсон. корпусу армії. В лютому 1919 втік з укр. служби, опинився

у Парижі, з жовт. 1919 на службі в ставці Колчака, пом. главком. з постачання Схід. фронту); адмірал В. Канін (ком. Балт. флотом у 1915-16. Навесні 1917 – 2-й пом. мор. міністра, згодом – члена Адмірал. ради, у 1919 ком. Чорномор. флотом у Денікіна); віце-адмірала А. Покровський (1916 контр-адмірал, нач. штабу ком. Мор. сил Чорного моря, віце-адмірала, підтримував Чорномор. військ. укр. комітет. В листопаді-грудні 1917 працював над організацією нац. укр. флоту. З березня 1918 нач. охорони Пів.-Захід. частини Чорного моря, гол. ком. портів Чорного і Азов., з травня 1918 голова спец. комісії по реформ. Мор. міністерства, адмірал. У листопаді 1918 признач. Міністром мор. справ), віце-адмірал О. Хоменко (у роки I-ї світової війни ком. Транспорт. флотилії Чорномор. флоту, голова демобілізаційної комісії Мор. міністерства за часів гетьманату).

22 березня в Одесі був остаточно сформований «Комітет (Дорадча Рада, Директорія Одеси) оборони та продовольства», генерал О. Шварц став його головою, внутрішніми справами керував Д. Андрю, управлінням праці, промисловості та продовольства – П. Рутенберг, морською та військово-морською частиною – адмірал О. Хоменко, фінансами – М. Бернацький (кадет, міністр фінансів Тимчасового уряду, згодом – міністр фінансів у А. Денікіна), державним контролером (зав. фін.-контроль. частиною) – К. Ілляшенко-Синятовський. При «Комітеті» передбачалася робота ще й дорадчої наради (кадети В. Гурко, П. Бутенко, М. Брайкевич (помилково рахували як члена «Комітету оборони»), але вона так і не почала працювати. В. Гурко (колиш. член Державної ради, один із ініціаторів створення «Правого центру») згодом твердив по випадковості та недоречності свого призначення [5, с. 413]. Генерал О. Санніков стверджував, що згодом твердив, що: «Створення Ради Оборони не зустріло співчуття серед широкого загалу населення, а люди, що входили до його складу, переслідували свої інтереси особистого честолюбства або вузько класові...» [2, с. 101]. Французьке командування, контролюючи дії «уряду», намагалося спиратися, як на «демократичні», так і на «білогвардійські» табори. Створення «Комітету» д'Ансельм пояснював: «...метою координації спільних зусиль для захисту області та забезпечення населення

продовольством... при мені буде створено спеціальну раду під назвою «Комітет оборони та продовольства» [7].

Редактор «Одеського листка» С. Штерн вказував, що в «комітеті» зібралися: «різнокаліберні діячі», що діяли: «...прагнучи створити організацію більш національно-демократичного типу, ніж існувала при добровольцях, створили щось змішане, в якому, проте, дуже давали себе знати чорні та жовто-блакитні кольори» [8]. «Нових» людей з уряду генерала Шварца жартома називали «Schwarze Banden» (гра слів, в перекладі з німецької «чорна сотня»). Антиденікінський «переворот» О. Шварца підтримали «місцеві» адмірали В. Канін, А. Покровський, О. Хоменко та генерали з колишніх гетьманців В. Біскупський (про нього в попередніх публікаціях), Д. Філатєв, К. Присовський (У 1916–17 рр. —полк., ком. полку. З червня 1917 – ген.-майор, нач. Туркестан. стр. дивізії, у січні 1918 – ком. загону, який разом з військами УНР боронив Київ. З лютого 1918 – нач. Запорізької бригади УНР, губ. комендант Київщини, згодом – комендант гетьман. палацу. У листопаді 1918 сформував загін для боротьби з військами Директорії УНР, але загін перейшов на бік УНР), О. О. Носков (Нач. розвід. від. штабу главкома Пів.-захід. фронту (1914)г. ген.-майор, ген.-кварт. штабу 3-ї армії. (1917). З кін. 1917 демобіліз. з армії, мешкав в Петрограді, Влітку був 1918 арештований, після звільнення отримав укр. громадянство та збіг в Україну. У 1919 емігрував до Франції, займався літ. діяльністю. У 1923, за підозрою у співпраці, з разведупром РСЧА, був висланий з Німеччини, з 1924 жив в СРСР).

Управляючі відомствами рекрутувалися з різнопартійних претендентів (ліберальних земців, чиновників часів Тимчасового уряду та гетьманщини, генералів укр. військ), новий «уряд» не встиг створити управлінської вертикалі, змінити адміністрацію. Гострі суперечки з кожного питання між «лівими», «поміркованими» та «правими» гальмували вирішення багатьох питань. «Новий уряд справи не покращив, а швидше загальмував, бо всі серйозні питання вирішувалися колективно, що вимагало відомої тяганини. Французи ж, як і раніше, впливали на всі рішення...». За оцінкою полковника І. Новікова: «в галузі цивільного управління нова влада нічим не встигла

себе проявити. Продовольча розруха, безробіття і тиф, як і раніше, сильно давали себе знати найбільшому населенню» [9, с. 72].

Я. Кефелі пише: «...весь цей тріск гучних посад та великих асигнувань у цьому хаосі, в якому знаходилася Одеса, був майже безрезультатним. Механізм управління краю був такий зруйнований, що ніхто наших наказів, окрім найближчих чиновників, не виконував. Поточний побут підтримувався з інерції. Справно виходили газети. Грали театри. Сінема були переповнені. Життя ніби кипіло, але якимось особливо. Подібно до того, як на пожежі натовп дивиться і жваво обговорює дрібниці того, що відбувається, безпорадно намагається врятувати від полум'я, що пожирає своє житло і свій скарб, так і ми сучасники, співучасники і погорільці світової революції спостерігали за язиками її полум'я, безпорадні його погасити... Офіційно правили французи, які неофіційно інтригували англійці...» [6].

Вважалося, що: «хоча внутрішніми справами відав Д. Андро, але домінуючу роль у раді грав П. Рутенберг...»^{**} Рутенберг пригнічував інших членів Ради оборони своїм нахабством, безапеляційністю своїх рішень та авторитетом своєї партійності». Революційне та сіоністське минуле П. Рутенберга створювало йому двозначне становище у «комітеті». До того ж П. Рутенберг: «...заперечував деякі дуже рішучі кроки, зроблені Орловим по відношенню до більшовицьких агітаторів в Одесі...», намагаючись «відтягнути ліквідацію» та наполягаючи на тому, щоб більшовиків по арешту судили військовим судом, тоді як В. Орлов пропанував для паралізації роботи більшовиків «широкої ліквідації з вилученням усіх важливих працівників» [8].

^{**} Рутенберг Пінхас (1879, Ромни – 1942, Єрусалим) – політ. діяч, інженер, бізнесмен, організатор Амер. Єврей. Конгресу (1914), співзаснов. Єврей. легіону, один з ініціаторів створення держави Ізраїль. Вчився С. Петерб. технолог. інституту, був відраховано за рев. діяльність та висланий до Катеринослава, де працював креслярем на металург. заводі, на залізниці. Щоб одружитися з Ольгою Хоменко хрестився. Згодом закінчив інститут та працював інженером на Путилів. заводі (СПб). С поч. ХХ ст. став есером-активістом. 9 січня 1905 за завданням ПСР взяв участь в організованій священником Г. Гапоном ході робітників до Зимового

Генерал Д' Ансельм (Philippe D'Anselme)

П. Ротенберг.

палацу, врятував, вивівши з-під вогню Г. Гапона, мав план застрелити царя. Взимку 1905 втік за кордон, де призначений кер. Військ. організації ПСР. Брав участь у спробі доставити зброю до Рос. імп. пароплавом «Джон Графтон». У 1906 став організатором вбивства Г. Гапона, як провокатора, жив у і, Італії, Англії. На еміграції повертається до юдаїзму. З поч. I-ї світ. війни створює, разом з В. Жаботинським Єврей. бойову організацію, «Єврей. легіон». Брав участь у створенні Амер. єврей. конгресу, публікує книгу «Національне відродження єврей. народу». У липні 1917 приїхав до Петрограда, призначений заст. губ. комісара Петрограда. З листопада 1917 член Вищої ради Рос. респ. з надзвичайними повноваженнями, готував арешти Леніна, Троцького. Був призначений пом. Головноком. військ Петроград. округу по цивіл. частині, керував прод. забезпеченням Петрограда. Під час штурму Зимового палацу, 7. 11. 1917 був серед його захисників, заарештований, 6 місяців провів у Петропавл. фортеці. Звільнений, утік до Києва, у січні 1919 – до Одеси. З травня 1919 у Парижі, разом із ін. керівниками сіон. руху. брав участь у підготовці пропозицій до мир. конференції. Наприкін. 1919 приїжджає до Палестини з ідеєю її електрифікації країни на гроші Дж. Ротшильда. У 1921 одним з лідерів лівого табору сіонізму, ком. загонів єврей. самооборони «Хагани». У 1923-30 створює Палестин. Електр. Компанію, електрифікував Тель-Авів, Хайфу, будував гідроелектростан., признач. головою Нац. Ради («Ваад Леумі», самоврядування).

Скоріш за все П. Рутенберг пропанував «комітету» «з ліквідацією більшовицьких гнізд не поспішати», бо бажав не сваритися з профспілками та місцевими соціалістами (меншовиками, народними соціалістами, есерами) [10]. П. Рутенберг пропонував запросити до «комітету» соціалістів, провести «ліві» реформи, за що його звинувачували в тому, що він «напівбільшовик», «входив до складу комуністів і грав там видну роль» [8].

З самого початку роботи «комітету» намітився гострий конфлікт між П. Рутенбергом та Д. Андро. П. Рутенберг, поставив умовами свого входження до «одеського уряду»: «відставку Д. Андро», «згоду Добровольчої армією на мій вступ до Ради оборони»; «терміново доставити з-за кордону кілька тисяч тонн хліба», «наступ проти більшовиків і просування за річку Буг для звільнення найближчого до Одеси району, що має запаси хліба» [8]. Начальник французького штабу Фрейденберг погодився на ці умови, але заявив, що вирішити питання про Д. Андро негайно неможливо. Д. Андро був: «дуже спритний, енергійний та честолюбний, але не державна людина, з відтінком авантюризму. У Києві запевняв, що він справжній українець, в Одесі – чистокровний француз, нащадок де Ланжерона, чому і називав себе Андро де Ланжерон» (про Д. Андро в статті). На прийомі у генерала д'Ансельма керівники профспілок висловили протест проти призначення Д. Андро до «комітету».

Сам П. Рутенберг писав, маючи на увазі Д. Андро: «Тільки по відношенню до однієї особи, запрошеної союзним командуванням до складу Ради оборони, була допущена дуже серйозна помилка, яка завдала дуже багато шкоди справі в подальшому і завдала досить прикрощів самому союзному командуванню». «Ліві чи праві, червоні чи білі – відчували до Андро глуху недовіру» [8]. Згодом П. Рутенберг звинувачував Д. Андро в корупції, в тому, що він «є представником і керівником цілої системи, цілої групи, отруює життя Росії, що робить органічно неможливим її оздоровлення...». Що він «не відрахував» казенні гроші, що були у нього як Волинського губернського старости, привласнив казенні гроші при евакуації Одеси; видавав себе за онука (від побічного сина) графа Олександра Федоровича де Ланжерона» [8].

На початку 1919 р. в Одесі встановилася дуже холодна погода, опалення не працювало, пуд сирих дров коштував 25 руб. Місто занурювалося в повну темряву, електрична станція, через брак палива, зупинялася по кілька днів поспіль (одного разу більше тижня), «тільки багатії могли дозволити собі купувати свічки (10-12 руб. штука)». Населення бідувало, смертельні жнива збирали епідемія тифу та голод, які відчуло до 60 відсотків мешканців міста, безробітним та дітям з бідних родин міська влада видавала по 90-100 г. хлібу шість разів на тиждень.

Вкрай важкий стан економіки та господарства, посилювався тотальним дефіцитом, бездіяльністю влади... П. Рутенберг повідомляв Ж. Клемансо: «Божевільно зростаюча дорожнеча, голод, холод, морок, мор, хабарництво, грабежі, нальоти, вбивства, безсудні страти, смертельний жах по ночах, відсутність елементарної безпеки життя навіть вдень... Поруч вакханалія. переповнені першокласні ресторани і притони, що сміять грошима, настирливо-шумливо святкують, веселяться, розплутують і гвалтують на очах у безсилої, скомпрометованої влади, підозрюваної в співучасті навіть з простими нальотчиками», «на вулицях, крім бандитів, ніхто не міг з'явитися. Стрілянина з рушниць та вибухи бомб посилювалися в ночі», «усі спроби місцевої влади, спрямовані на припинення безчинств, грабежів, нальотів, безпричинної стрілянини, що відбувалися у місті, не приводили до жодних результатів, частково завдяки корупції, що існувала серед нижчих агентів влади, а головним чином завдяки недовірі та відсутності моральної підтримки з боку місцевого населення» [8].

П. Рутенберг попереджав, що: «Розраховувати в цій боротьбі (проти «червоних» та повстанців – авт.) на одних росіян, які перебувають у патологічному стані державного розвалу, громадянської війни та сліпого взаємного озлоблення, неможливо. Ініціатива і початкове керівництво неминуче мали належати союзному командуванню», але саме: «...союзні війська, самі собою деморалізовані і дезорганізовані, не зуміли заповнити вакуум влади; втрачених можливостей та прорахунків», бо Франція надіслала до Одеси: «людей державно некомпетентних, і результати виявилися фатально катастрофічними» [8].

Звіт, підготовлений П. Рутенбергом для генерала О. Шварца вказував на те, що «комітетом» був розроблений певний план із забезпечення міста необхідними товарами та наведення порядку «твердою рукою». Планувалося залучити «військову силу союзних військ» для «боротьби з нальотами, бандитизмом». «Але за той короткий проміжок часу, протягом якого вся повнота влади знаходилася в руках союзного командування, вдалося тільки спорудити фундамент нового крайового державного апарату, а спорудження самої будівлі було тільки започатковано...» (Р.) «Комітет» виявив «в Одесі велику кількість пароплавів, що не діяли», з цих пароплавів 14 було відправлено за вугіллям до «білого» Маріуполя, 3 наливні судна – до Батумі за нафтою, кілька пароплавів були відправлені до Новоросійську за хлібом.

Одеський «комітет» розпочав переговори з питання отримання зі Стамбула 2 тис. тонн борошна, 15 тис. тонн борошна намагалися обміняти на цукор, який був на одеських складах, «комітет» намагався встановити товарообмін з країнами Західної Європи, з незалежним Кримом, незалежною Кубанню та незалежною Грузією... але часу вже не вистачало, а білогвардійські адресати відповідали відмовами. «Оптимістичні очікування» хліба від Антанті, були підкріплені телеграмою від Ж. Клемансо, в якій йшлося про те, що «Одеса буде забезпечена продовольством із розрахунку мільйона мирного населення, за винятком військових» [8]. Я. Кефелі згадував: «В Одесі в Державному банку була певна сума українських карбованців, які тоді ще трималися на досить хорошому курсі. Навіть у день евакуації за карбованець давали на чорній біржі три французькі франки. Крім того, у казначействі було золото приблизно на 8 млн. карбованців...» [6].

П. Рутенберг зауважив, що надання «обіцяного хліба... з незрозумілих для мене причин, затягувалося. Мені відомо було, що в Констанці та в Константинополі, чи поблизу нього, були великі кількості американського хліба. Були надіслані телеграми генералу Бертелло, генералу Франше д'Еспере, американському уповноваженому в Туреччині, Гуверу в Париж про критичне становище Одеси та невідкладність посилки хліба. Я вимагав негайно хоч 5000 тонн, за які погодився платити цукром (з наявних порівняно

невеликих запасів). Задовольнити населення одними чоботями та мануфактурою неможливо було» [8]. Прибуття продовольчої допомоги запізнювалося, пароплави з товарами почали прибувати з Італії, Англії, Франції почали прибувати тільки на початку квітня, коли питання евакуації з Одеси було вже вирішено.

За кілька днів до свого «фіаско» «одеський комітет» зміг відновити роботу двох заводів з виробництва землеробських знарядь, відкрити кілька їдалень для незаможних. До Пасхи (на 7 квітня) були приготовлені пайки для населення (рис, взуття, кава, чай) і як вказував П. Рутенберг: «...робота розгорталася і протягом найближчих 1–2 місяців могло б дати дуже відчутні результати...» [8].

25 березня 1919 р. генерал О. Шварц почав формування змішаної «Народної Південно-російської армії», була створена особлива Комісія з призиву до нової армії, представники цієї комісії почали вербувати рядовий склад в німецьких колоніях під Одесою. 28 березня в пресі було оголошено про добровільну мобілізацію та початок створення «Народної армії» з місцевого населення із французькими офіцерами. До 2 квітня 1919 р. до нової армії записалося до 1 тис. чол. Я. Кефелі згадував: «...вирішено було спочатку покликати лише німців-колоністів із німецьких колоній під Одесою. Начальником штабу цієї армії залишився той самий генерал Прохорович, та й управління всіма спеціальними службами нової армії залишилося в руках тих самих осіб, які були запрошені для десантної армії Гучкова» [6]. П. Рутенберг зазначав: «Якби евакуація сталася 1-м місяцем пізніше, була б ще безперечна можливість тим російським силам, які були б до цього часу створені, відстояти місто, зміцнити у ньому своє становище та розвинути свій успіх надалі» [8].

Генерал Денікін вважав зміну влади в Одесі бунтом і приниженням його авторитету. Командири добровольчої Одеської дивізії протестували, проти відсторонення генерала Гришина-Алмазова, проти призначення на його місце генерала Шварца, проти створення «Народної армії». Вони дізналися, що Денікін розглядає Шварца «як самозванця» і закликає не підкорятися його наказам. 29 березня частинами білогвардійців (500 багнетів) без бою був залишений Очаків, бригади Тимановського відкотилися на захід.

З березня бригаді було наказано обороняти Одесу зі Сходу, але наступного дня, з першою ворожою атакою, цей загін відступає через Кубанку на Одесу. «Здача Очакова та систематичний відступ союзників перед нікчемними більшовицькими силами на Одеському фронті підбадьорили більшовиків у місті та посилили їхню агітацію». П. Рутенберг згадував, про «недовіру між демократичними громадськими колами і армією», про «різко негативне ставлення з боку населення до створених у місті військових частин і до окремих загонів цивільної влади, що несли службу з підтримання порядку, що посилювалося повною невідповідністю всього особового складу Д<обровольчої> А<рмії> прагненням широких демократичних верств населення...» [8].

Можливо, А. Денікін доклав руку до цієї втечі, намагаючись позбутися «одеського» конкурента (а може, й побоюючись, що в Одесі формується сила, що виступала за федералізацію колишньої імперії), вимагаючи від офіцерів бригади Тімановського не підкорятися наказам генерала Шварца. Вже після евакуації з Одеси французьке командування отримало від денікінського центра «прохання про позбавлення генерала Шварца, керівництва над вивезеними з Одеси офіцерськими кадрами» [5, с. 378]. Офіцери не бажали вмирати за «французькі» інтереси і розчарування в «союзниках» підштовхнуло частину з них до дезертирства [11, с. 522].

Генерал д'Ансельм у захисники одеського «краю» записав українські частини Запорізького корпусу армії УНР, які перебували біля Бірзули, на північ від Одеси. Д'Ансельм відправив капітана французьких військ Ланжерона до Бірзули на переговори з петлюрівцями, вислав їм патрони. Пізніше він згадував про перебіг цих переговорів: «10 тис. солдатів із частин розбитої української армії хотіли воювати під моїм керівництвом і отримувати гроші від уряду Одеси... Був план передати їх під командування генерала Шварца, але наказ про евакуацію припинив переговори... Однак на політичному рівні я не мав повноважень домовлятися з ними... Я підтримував з українцями постійні коректні відносини».

Вже 22 березня 1919 р. (після отримання звістки про встановлення радянської влади в Угорщині) генерали д'Ансельм та

д'Еспре дійшли висновку, що евакуація Одеси неминуча і її необхідно терміново готувати. 23 березня д'Еспре телеграфував французькому прем'єру Ж. Клемансо, що ситуація тільки погіршуватиметься, що «більшовицькі партизани» загрожують Одесі, а чисельна перевага повстанців і небезпека ворожих дій з боку уряду в Угорщині, підштовхують до швидкої евакуації Одеси. Д'Еспре твердив, що в результаті інспекційної поїздки до Одеси вирішив, що Одеса може бути утримана тільки «насилу», враховуючи обмежену кількість військ та відсутність у них бажання боротися, запропонувавши «ліквідувати втручання», попередивши, що якщо ситуація швидко не покращає союзні війська відступлять до Бессарабії, а «цивільні особи» будуть вивезені з Одеси морем [12].

У той же час, Д'Еспре запевняв командування місцевих добровольців та нового «диктатора» генерала Шварца, що війська Антанти мають намір захищати Одесу. Генерал д'Ансельм вважав, що місто можна ще, деякий час, утримувати з огляду на тактичні переваги та можливості підвезення постачання та військових підкріплень. Згодом, у розмові з грецьким генералом Недером, генерал д'Ансельм заявив про намір відмовитися від Одеси, але припустив Недеру домагатися дозволу на евакуацію від свого командування [12]. М. Моргулієс занотує: «23 березня... ще не вирішено, як бути з Одесою, що в Парижі мало цікавляться Росією і схильні піти з неї, мріючи про «санітарний кордон» у Польщі та Румунії. 31 березня. У Генеральному Штабі всі зайняті організацією румунсько-польського кордону ...Одесу мабуть покинуть...», але в той же час «після приїзду Франше д'Еспера всі гарячково запрацювали для оборони Одеси [6].

24 березня генерал Бертело погодився, що Одеса має бути залишена, оскільки мільйон жителів (!, в Одесі тоді було приблизно 450-500 тис. мешканців) необхідно годувати, інакше вони «стрілятимуть» по французьких військах. Генерал запропонував, що війська, що відступлять з Одеси, з часом, утримуватимуть фронт Нижнього Дністра проти «червоних» [12]. До 27 березня було розроблено таємний план (таємний від своїх «одеських» союзників) евакуації Одеси, генерал Бертело наказав підготувати до вибухів мости через

зрозуміти хто саме розпоряджається. Пасажирів, що прибули, сідали в ті ж баржі, куди був навантажений їхній багаж. Виїжджаючих було дуже багато, баржа була сповнена. На березі залишався ще величезний натовп у кілька тисяч чоловік. ...Повільно наша баржа відокремилася від портової стінки і буксир потягнув нас до виходу на зовнішній рейд, до французького пароплава «Caucase», що стояв там, відведеного французами для генерала Шварца та його штабу» [6]. На величезному французькому транспорті «Caucase» евакуювалися більше тисячі офіцерів та сотні цивільних осіб. Під час I-ї світової війни на ньому перевозили «туземні війська» з острова Мадагаскар до Франції, великі трюми були пристосовані для масового перевезення людей (кілька поверхів нар у трюмі).

4 квітня до д'Ансельма вирушила нова делегація «від одеського пролетаріату» (вчорашнього складу), з новими вимогами термінове здати місто Раді робітничих депутатів та профспілкам. «Делегація» вимагала від генерала роззброїти польських легіонерів, грузинський загін та добровольчих офіцерів, передати зброю та «морський російський тоннаж» Раді робочих депутатів. Але генерал заявив, що не здасть Одесу до закінчення евакуації військ Антанти 6 квітня, а якщо в місті станеться «повстання» французький флот буде стрілятиме по місту. Генерал вказав, що не здасть своїх «союзників» і до 5 квітня виведе з міста добровольців і польських легіонерів. Для успіху самої евакуації була досягнута домовленість відправити делегацію «одеського пролетаріату» до отамана Григор'єва, щоб умовити останнього призупинити наступ його «армії» на Одесу і надати можливість військам Антанти залишити місто [4, с. 186].

Внаслідок певних домовленостей, у приміщенні Народної міської аудиторії, увечорі 4 квітня, пройшов Пленум Ради робітничих депутатів, який вже охороняли «червоні бойовики» з дружини ім. Старостіна. На цей пленум прийшли представники міської думи запропонувавши створити Тимчасовий спільний орган міського управління з представників думи і ради.

4 квітня у своєму «наказі №3» самопроголошень «червоний главком» Ф. Анулов закликав одеських робітників до загально-

міського страйку, Команди пароплавів, призначених для евакуації, страйкували та пошкодили механізми суден. Загони більшовиків (Слобідський та Пересипський батальйони, дружина П. Старостіна, загін ВЦВК), лівих есерів, боротьбистів, анархістів (загалом бл. 700 чол.) [15, арк. 5] намагаються взяти під свій контроль передмістя Одеси. «Відсутність влади дала свободу злочинним елементам, почалися пограбування... розбивали пакгаузи, грабували склади... У центр міста натовпами, по 50—10, намагалися проникнути грабіжники... Центр міста оперізував фронт, за яким панував хаос». Начальник гарнізону Одеси генерал Біскупський намагався локалізувати повстання за допомогою військових частин і броньовиків, але вранці 5 квітня всі частини Біскупського відійшли в район порту.

П. Рутенберг згадував: «Повернувшись увечері 4 квітня до міста, ми вирішили зі Шварцем залишитися в Одесі з французами до їхньої повної евакуації. Але наступного ранку 5 квітня д'Ансельм запропонував Шварцеві вирушити на пароплав, і в місті залишився я один... У суботу 5-го квітня близько 6 години вечора до генерала д'Ансельма, де я перебував у цей час, прийшов французький адмірал Декселеманс, вкрай збуджений, і заявив: «Де ця каналія Андро? Він має бути заарештований». Справа була в тому, що Д. Андро звинувачувався французькими офіцерами у корупційній торгівлі візами (паспортами), хоча французьке командування, сприяло від'їзду з Одеси безкоштовно. Більш того, Д. Андро, ніби заявляв, що «французи вимагають за візу неймовірні суми» [8].

С. Гурко згадував, що під час евакуації Одеси полковник Фаденберг створив собі «репутацію хабарника... за видачу віз стягував велику винагороду» [5]. П. Рутенберг вказує, що: «5 квітня ж до мене приходила делегація від вартових, благаючи дати хоч трохи грошей, бо замість шестимісячної платні вони не отримали ні гроша, виїхати ні їм, ні їхнім сім'ям нема на що. Нічого, крім «добрих слів», я їм дати не міг. Гроші на поліцію з державного банку за відомством Андро було видано. Куди ці гроші поділися, не знаю... Серед одеських вартових було багато бандитів, з якими ще генерал

Гришин-Алмазов жорстоко боровся. Але було багато чесних солдатів. Залишати їх напризволяще в той час означало залишати на вірну загибель» [8].

Вранці 5 квітня 1919 р., під загрозою загального страйку, «ліві делегати» вмовили генерала д'Ансельма здати господарську владу міській думі та раді робітничих депутатів, залишивши собі військову владу в місті. Порядок у місті мала підтримувати місцева Єврейська бойова дружина (200 чол.). В той же день генерал скористався нею наказавши відкрити вогонь з гармат флоту Антанти проти з'явившихся, в районі Жевахової гори, «грігорівців». Тоді ж сталася сутичка за в'язницю між польськими легіонерами (що відступали на захід, по вул. Водопровідна) та «червоною» дружиною П. Старостіна, яка була припинена наказом д'Ансельма. Комітет охорони Ради робітничих депутатів, «під страхом смертної кари», наказав «червоним» загонам не чіпати «союзників Антанти» [4, с. 201]. Дружина П. Старостіна намагалася звільнити політичних ув'язнених із в'язниці (за згодою з д'Ансельмом), але сама «захопилася» арештами..., призначений «червоним» комісаром в'язниці анархіст Курс був арештований «поляками».

У той час як близько 15 тис. багнетів союзників було евакуйовано на судах з порту (3-5 квітня), який порідшав, залишки «білої» бригади Тимановського (бл. 2 тис. чол.), якій було відмовлено у завантаженні на французькі судна в Одесі, з боями відходила з Одеси до Дністровського лиману, кинула все важке озброєння, переправилася залізничним мостом через Дністровський лиман та були взяті на борт французьких суден у районі с. Бугаз. 5 травня рада та дума вже спільно засідали у приміщенні міської думи на бульварі. Рада робочих депутатів заявила, що з 12. 00 влада в місті переходитиме до її рук, а всі особи, що будуть «не підкорятися владі Ради каратимуться за законами воєнного часу» [18, с. 175].

Ще до самого ранку 6 квітня, частини Антанти утримували центр міста, на бульварі в штабі, ще були присутні генерал д'Ансельм, полковник Жермен. В «перехідний період» у порту та на форваторі стояли судна Антанти, гармати яких не давали можливість

«григорівцям» безперешкодно зайти до міста. В той же час, засівши на схилах над портом, революціонери, обстрілювали публіку, що «вантажилася» на пароплави. Страйк робітничих та суднових команд зірвав вивіз матеріальних цінностей. Д. Андро було доручено евакуацію Одеси, але він, зі своїми наближеними, вже 4 квітня Д. Андро на збіг на пароплав «Кавказ» (на початку квітня 1919 р. стояв на одеському рейді): «І більше на березі не з'являвся». Евакуацією керував полковник Фреденберг, список на евакуацію на пароплаві «Кавказ» цивільних складав П. Рутенберг та його заступник – І. Фондамінський.*****

***** Фондамінський Ілля Ісидорович (літ. псевд. Бунаков) (1880-1942) – революціонер, масон, реліг. діяч. Народився в єврей. купец. родині, навчався на філософ. фак. Берлін. та Гейдельбер. університетів, 1902 заарештований як соц.-рев., у 1905 – член ЦК ПСР, організатор грудневого повстання у Москві, повстання на крейсері «Пам'ять Азова». 1907-17 жив у Парижі. У 1917 обраний заст. голови Виконкому Ради селян. депутатів, до Всерос. Установ. зборів від Чорномор. флоту, призначений Тимчас. урядом комісаром Чорномор. флоту. У 1918 – член «Союзу відродження Росії», брав участь у Ясській нараді. 1918-19 жив в Одесі, у 1920-х-30-х в еміграції. У 1931-39 разом із Г. Федотовим видавав христ.-дем. журнал «Новый град». У 1941 арешт. нім. окупац. владою серед групи із 120 рос. масонів у Парижі. У концтаборі Освенцім був охрещений у православ'я, де й загинув. У 2004 «мирянин І. Фондамінський» був канонізований Константинополь. Патріархатом як святий мученик і праведник.

До списку на евакуацію («Рутенбергівсько-Фондамінське списки») потрапили: родини письменників О. Толстого, М. Алданова та політичних діячів – лідерів партії есерів: М. Вишняк (орг. революції 1905-07, 1917 – депутат Моск. міск. думи, член Тимчас. Ради Рос. респ., секретар та член Установ. зборів), І. Фондамінський, І. Коварський (після Лютневої рев. депутат Москов. міської думи, Установ. зборів), В. Руднев (1917 Моск. міськ. голова, для боротьби з більшовик. створив Комітет громад. безпеки, представник Земгор), Г. Шрейдер (у 1917 Петроград. міський голова),

М. Макеєв (д-р філософії та історії, член Установ зборів, ГК Земгор), К. Кровопусков (У 1917 р. зам. міського голови Одеси, Земгор); лідерів партії кадетів: П. Юренєв (член ГК Земгор, 1917 зам. Моск. міськ. голови, міністр шляхів сполучення, член Предпарламенту Рос. респ., керівник «Нац. центру»), Л. Ельяшев (член ЦК партії кадетів, депутат 1-ї Держ. думи. Установ. зборів), М. Бернадський (економіст, проф. Політех. та Технолог. інститутів, член партії кадетів. Міністр фінансів Тимчас. уряду, міністр фінансів Добровольчої армії).

М. Маргулієс писав, що евакуація з Одеси проходила «серед жахливого відчаю та безпорадності населення», П. Рутенберг, зазначив, що: «Паніка в місті була безмірна». О. Санников, згодом писав, що: «Розбираючись у причинах цієї евакуації, навіть тепер, через кілька років, важко встановити точні підстави цього згубного рішення» [2, с. 101]. Вранці 6 квітня 1919 р. П. Рутенберг і останні пасажирі приїхали на пароплав на моторній шлюпці. «Кавказ» взяв курс на Стамбул, до Новоросійську рушив транспорт «Долланд».

Підсумовуючи сказане, можна відкрити окрему сторінку в історії Одеси (Історії України) – «влада швацівського комітету, під патронатом французького військового командування». Історія відміряла цій «новій одеській владі» короткий проміжок часу приблизно два тижні (22 березня – 4 квітня 1919 р.). Ця нова влада намагалася бути «демократичною» (мріяла про владу Установчих зборів), провести «ліві» реформи, і навіть, сприяти «федералізації» колишньої імперії. Значна частина вищих військових начальників, що підтримали її, до «одеської епопеї», служили в структурах УНР або Гетьманату. Але, з 2 квітня 1919 р. Одеса вже жила виключно евакуацією і «комітет» нічого не вирішував, крім посадкових квитків для втечі з міста. Французька «інтервенція» виявилася не підготовленою, ні самою метрополією, ні стороною, що «приймає». Фактично весь «шварцівський» період проходила поступова та напівтаємна здача одеського регіону «союзниками», хоча «союзних» частин та зброї вистачало для успішної оборони одеського «району».

Література

1. Одесские новости. Одесса, 1919. 22 марта.
2. Санников А. Одесские записи // Вопросы истории. 2001. №6. С. 98-110.
3. Маргулиес М. Дневник 1918-1919 гг. // Электронный ресурс: <https://prozhitto.org> › notes.
4. Анулов Ф. Союзний десант в Одесі // // Черная книга: Сб. ст. и мат-в об интервенции Антанты на Украине в 1918-1919 гг. Екатеринослав: Гос. изд. Украины. с. 51-209.
5. Гурко В. Из Петрограда, через Москву, Париж и Лондон в Одессу // 1918 год на Украине. М., 2001.
6. Кефели Я. И. С генералом А. В. Шварцем в Одессе. Осень 1918 – весна 1919 гг. // Военно-исторический вестник (Париж). 1970 №35/36. С. 35-40; №37. С. 25-28; Кефели Я. С генералом А. В. Шварцем в Одессе (осень 1918 – весна 1919 года) // 1918 год на Украине. М., 2001.
7. Одеський листок. Одесса, 1919. 17 марта.
8. Хазан В. Пинхас Рутенберг. От террориста к сионисту. Т. 1. Россия – первая эмиграция (1879–1919). Иерусалим: Мосты. 2008 // e-reading.club; Рогачевский А. Пинхас Рутенберг в Одессе // «Дерибасовская-Ришельевская». 2007. Вып. 28.
9. Гуковский А. И. Французская интервенция на юге России. 1918-1919 гг. М.-Л., 1928.
10. Глобачов До. І. Правда про російську революцію. М., РОССПЕН. 2009.
11. Брайкевич М. В. «Из революции нам что-нибудь» // Французы в Одессе. Л.: Прибой, 1928.
12. Савченко В., Бутонне П. Французское военное присутствие в «одесском районе» (декабрь 1918 – апрель 1919): к вопросу о причинах неудач «южнорусской» экспедиции // Південний захід. Одесика. Одеса. 2012. №13. С. 120-185.
13. Орлов В. Г. Двойной агент: записки русского контрразведчика. М., 1998.
14. Деникин А. И. Очерки русской смуты. Т. 4. Минск, 2002.
15. Рогачевский А. Пинхас Рутенберг в Одессе // Дерибасовская -Ришельевская. 2007. Вып. 28.
16. Одесские новости. Одесса, 1919. 3 апреля.
17. ДАОО. Ф. 13. Оп. 3. Спр. 68.